



Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ ԺԱ. — ՇՐՋԱՆ ԻՐ. 1890

ՏԱՐԻ ԻԳ. ՆՈՅԵՄ. 1.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԱՆՀԱՒԱՏՈՒԹԻՒՆ:

Անգգամն *) իւր սրտումն ասում է թէ՛ Աստուած չկայ
(Սաղմ. 53. 2).

Ամեն տեղ՝ ինչպէս մարդկային կեանքի մէջ, այնպէս էլ բնութեան
մէջ՝ միջին ճանապարհն է փրկաւտը. ծայրայեղութիւններն ոչ թէ

*) Ուշգիւտ, այսինքն է անաստուած այն մտքով, որ ինքն իրան խելօք
է համարում իւր արած անխղճութիւններովն. ուրեմն անխելք, մտքով
կուրացած, սրտովն անզգայ, աստուածապաշտութիւնից, առաքինութիւնից
կամ բարեգործութիւնից զուրկ, բարոյապէս փչացած, անամօթ չարագործ
մարդ:

ազատ, հանգիստ և անվտանգ կեանք ունենալու պատճառ չեն, այլ և մեզ վնաս, դատապարտութիւն ու կորուստ բերող են, մարդուս իւր ճանապարհիցը հանելով: Շատ սաստիկ ցրտերն՝ որպէս և չափազանց տաքն՝ թէ՛ բոյսերի, թէ՛ կենդանիների և թէ՛ մարդոց կեանքը սպանող, փչացնող են: Շատ մեծ հարստութիւնն որպէս և շատ աղքատութիւնը՝ հողեղէն մարդուս անբաղդութեան մէջ են քցում բոլորովին, խելքը գլխիցն առնելով: Սարերի ամենաբարձր տեղերում, հէնց գլխին, ինչպէս և գետնի տակի խոր տեղերումն ապրելն անկարելի է: Թէ՛ չափից դուրս շոյլ՝ և թէ՛ չափազանց ժլատ մարդն՝ երկուսն էլ միակերպ թշուառ են ու ողորմելի: Թէ՛ սաստիկ պարկեշտութիւնն ու ժուժկալութիւնն և թէ՛ չափազանց զեղխութիւնն ու անառակութիւնն՝ երկուսն էլ միակերպ մեր ջղերը շատ թուլացնում են ու մեզ ուժից քցում: Մի անտաշ, բիրտ ազգ՝ իւր վայրենի բնութիւնովն ու անգթութիւնովը նոյնչափ անտեղի է և զգուելի, որչափ որ՝ իբր շատ լուսաւորուած՝ բայց արժատեղի է և զգուելի, որչափ որ՝ իբր շատ լուսաւորուած, դուրս եկած ազգն, որ իւր անձնապաշտութիւնովն ամեն իրաւունք որպէս և առաքինութիւն արհամարհում է և ոտնակոխ անում: Այս երկու տեսակ մարդոց էլ պակասում է աստուածապաշտութիւնն ու բարեպաշտութիւնն, ինչու որ բարին չսիրողը, բարի գործ չունեցողն՝ ոչ Աստուած սիրող է, ոչ էլ իրա նման մարդուն, որին ամեն զրկանք անելուց չի խղճահարկում, իւր անձը միայն սիրելով, իւր վրայ միայն մտածելով, որ իրան միայն լաւ լինի, ուրիշն ինչ ուզում է լինի:

Սուտ չէ. աւելորդապաշտութեան ներգործութիւնն՝ ու նրանից առաջ եկած շատ վնասակար գործերը՝ սարսափելի են. բայց դրա հակառակն՝ ահաւաճութեան ներգործութիւնն էլ՝ որպէս և անհաւատութիւնից յառաջացած սաստիկ անիրաւութիւններն էլ պակաս չարիք ու վնաս չեն բերում մարդոց: Աւելորդապաշտութիւնը մարդուս խելքը խառնում է, նրան հանգիստ մտքով ու սրտով կեանք անց կացնել չի թողնում, խելքը կորցրածի նման բաներ է անել տալի, բնութեան ու բանականութեան օրէնքներին ընդդէմ բաներ անելու, ընդդէմ գնալու տանում, բարեբար ճշմարտութեան հետեւելու տեղ՝ խաւարապաշտ անմտութեան մէջ է տանում,

քցում, երեւակայած անգոյ չար հոգիների հաւատալ տալի, որ իբր թէ կան՝ և մեծ իշխանութիւն ու զօրութիւն ունին, և Աստուծոյ մեծ վայելչութեան դէմ մեղանչում: Շատ անգամ կրօնն էլ դարձնում է ուրիշների արիւնն անխնայ թափող հաւատի կատաղութեան, որ թրով՝ սրով իւր եղբայր մարդոց տունն է քանդում, նրանց անց կացրած ուրախ և բաղդաւոր օրերը՝ սև օրերի փոխում: Բայց անհաւատութեան ներգործութիւնը պակաս վնասակար է: Ո՞վ չի իմանում հաւատի մէջ կասկածներ ունեցողի ծածուկ թշուառութիւնը, թեթեամտութեամբ կրօն ծաղրողների մոլութիւններն. ո՞վ չի ճանաչում այն մարդոց վտանգաւոր լինելն, որոնք որ ոչ հաւատարմութիւն ունին և ոչ հաւատ, ինչու որ իրանց օգտիցը դուրս ոչ մի բան չին սիրում. որոնք որ ոչ Աստուած են ճանաչում ու հաւատում, ոչ էլ յաւիտենական կեանք՝ թէ կայ, այլ ընդունում են միայն իրանց առաջն եղած բոլէի վայելչութիւնն, որ քաշում են. որոնք որ ոչ մի առաքինութիւն չեն գործում, այլ միայն խորամանկութիւն ու չարութիւն անելու ետեւից են: Այդ մարդիկը՝ կրօնը համարում են հեթանոսական ժամանակներումը խորամանկ քրմերի հնարած մի բան, մի սանձ, որ նրանով ազգերին հրապուրեն սիրով կարգի, կանոնի մէջ մնալու. կամ կարծում են, որ պարզամիտ մոլեռանդների երեւակայութիւնով տեսած երազներ են, որոնց վերայ իրանք ծիծաղում են:

Աւելորդապաշտութեան ոյժը շատ թուլացաւ ու կոտորուեց այն ժամանակից սկսած, երբ որ թէ՛ լուսաւորուած մարդիկ և թէ՛ բարեպաշտ թագաւորներն ու իշխաններն, որոնց համար իրանց հպատակ ազգերի բարօրութիւնը սուրբ էր, մոլորութեան թագաւորութիւնը կործանեցին՝ թէ՛ իրանց տուած ուսումովն, որով նրանց միտքը լուսաւորեցին, և թէ՛ իրանց ունեցած իշխանութիւնովն, որով հետզհետէ աւելի և աւելի սահմանափակեցին սնտոհապաշտութիւնն՝ իւր ծուռ ու սխալ աւանդական ուղղութեան հետ միասին: Այսօրուան օրս կախարդ կարծուածների համար խարոյկներ այլ ևս չեն վառվում. խաբէտոյ գուշակութիւններ անողներն իրանց գոյութիւնը դեռ ևս կարողանում են մի կերպ պահպանել միմիայն ծածուկ ու յետ ընկած անկիւններում. այլ ևս թուր չեն շարժում

Աստուծոյ փառաց Համար, որ իրանց եղբայրների, կամ իրանց նրման մարդոց արիւնը թափեն այն պատճառով միայն, որ Աստուծուն ոչ թէ իրանց նման, այլ ուրիշ կերպ են պաշտում, այլ ևս մարդոց աչքին չեն երեւում ողիներ կամ մեռելների ստուերներն, և այն մարդիկն, որոնք որ իրանց դիւահարուած են կարծում, այլ ևս այնպէս յաճախ կախարդներին ու խաբեբայ Հրաշագործներին չեն դիմում՝ ու նրանց կախարդական կարգումներովը կամ օրհնութիւններովը իրանց ցաւերիցն ազատում, այլ բժիշկների օգնութիւնովն են առողջութիւն գտնում, լաւանում, միայն ստորին կարգի մարդոց մէջ, որոնց որ իրանց փոքր Հասակից պակասում է լաւ կրթութիւն, տեղ տեղ աւելորդապաշտութիւնն իւր նախապաշարմունքովն ու դատարկ բաների Հաւատալովն՝ իւր կորստական ոյժն ու ազդեցութիւնը դեռ ևս բանեցնում է:

Սորա Հակառակն՝ անհաւատութիւնը մեր օրերումն աւելի իշխանաբար, աւելի Համարձակ և ազատ կերպով է բարձրացնում իւր գլուխն՝ ուրախ ժպտով. Հետեողներ էլ գտնում է ուսումն առած դասակարգերի մարդկանցից, քանի որ անհաւատն՝ զարգացած, լուսաւորուած ու յառաջամիտ մարդու երեւոյթն է ընդունում՝ և անհաւատութիւնը նորան մասամբ երեւելի մարդու անուան տէր է անում. ուրեմն խօսք չկայ, որ ամեն մի մարդ լուսաւոր միտք ունեցողի Համբաւն վայելել կցանկանար: Անհաւատութեան օգնում է զիտնական ճանաչելու մի տեսակ փայլն էլ և սրախօսութիւններ անելու ձգտումն, որ կայ ուսումն առածների մէջ: Անհաւատութեան շատ օգնում է կապկի նման նորութեան Հետեւելու ջանն ու ճիգն էլ, և ամեն մի մարդ ուզում է տգէտ ամբոյի ունեցած նախապաշարմունքից Հեռու և ազատ, աւելի լուսաւորուած, աւելի բարձր լինի, լուսաւորուած մարդոց Հետ Հաւասարուի կամ նրանիցն էլ անց կենայ: Մնապարծութիւնն, որ ուրիշներից բարձր լինել ու փայլել է սիրում, մարդոց մէջն աւելի նշանակութիւն ունի, և աւելի զօրացած է, քան թէ իրաւացի և բարի բանի զգացմունքն, և վերջը վերջն այն տեղն է Հասնում, որ չի ընդունում մինչև անգամ ճշմարտութիւնն էլ՝ իբրև Հասարակ ու տգէտ ժողովրդի վաղուց անց կացրած ու մոռացուած ժամանակի նախապաշարմունք:

Անհաւատութեան առաջ դալուն, այսինքն է՝ վերանալուն կամ արհամարհուելուն մարդոց ունեցած հաւատն Աստուծոյ, յաւիտեանական կեանքի, հոգւոյ վսեմ կոչման և առաքինութեան՝ շատ օգնեց մարդուս աւելի և աւելի հակումն ունենալը լաւ ապրելու, իւր կեանքն իւր սրտի ուզածին պէս անց կացնելու և զեղխութիւն անելու: Մարդս, որ սիրում է և ուզում, որ ոչ մի կապով կապուած չլինի, այլ ազատ կարողանայ անձնատուր լինել իւր հաճոյքին, կամքին ու ցանկութիւններին, դժուար ու ծանր է համարում, որ ուրիշներն իրանց լուրջ դատողութիւններովն իրան արգելք լինեն իւր անսանձ կեանքն անց կացնելու: Եթէ որ իւր Աստուծուն բոլորովին մտքից հանել, ուրանալ էլ չի կարողանում, գոնէ իրան հաճելի էլ չէ նրա վրայ մտածելը, կամ իրա համար աւելի հեշտ ու յարմար է իւր խելքումը դնելը՝ գէթ կարծելը թէ՛ բոլոր աշխարհի Տէրն ու Իշխանը պէտք չունի մտածելու և հոգս քաշելու իւր ամեն մի արարածի վրայ՝ թէ ինչ են անում, կամ ինչ վիճակի մէջ են: Եթէ որ հոգւոյ անմահութիւնն էլ կարելի մի բան է համարում, թեթեամտութիւնով երկբայում է, իւր մըտքումն ասելով թէ՛ այդ մասին մի բան մեզ յայտնի չէ՝ ու հաստատ կերպով ոչինչ չգիտենք. դեռ ևս մեռելներից ոչ ոք յետ չի եկել, որ մեզ յայտնի թէ՛ ինչ է սպասում մեզ միւս աշխարհում. կարելի է, որ այս աշխարհիցս անհետանում ենք ու ոչնչանում բոյսերի ու կենդանիների նման. ամենեւին պէտք չէ, որ մարդս, քանի որ ողջ է, այդպիսի բաների վրայ մտածելով իւր կեանքը սեւացնի. ամեն տեղ մարդս լաւ տեսնում է, որ բնութիւնն որ և իցէ՛ արարածի սեռը չի ջնջում, անհետացնում, այլ ընդհակառակն ամենայն օր տեսնում ենք, որ ամեն մի արարած՝ ջուկ ջուկ՝ անվերադառնալի կերպով ոչնչանում է: Եթէ որ այս՝ այն կասկածաւոր ու դժուարահաւան մարդը չի էլ ուրանում, որ Յիսուս Քրիստոս մի մեծ իմաստուն կարող էր լինել, բայց և այնպէս էլի աւելի հեշտ է մարդուս համար իւր գլխումը դնելը թէ՛ հոգիների յաւիտենական Տիրոջ կողմից մարդկային ազգին ուղարկուած չէր նա, որ մարդոց հոգիները տանի, աւելի մօտացնի բոլոր հոգիների վերջին նպատակին. նոյնպէս դժուար չէ ասելը թէ՛ առաքինութեան մասին նորա

տուած ուսումը շատ խիստ է ու չափազանց՝ մարմին և արին ունեցող մարդոց համար: Եթէ կան էլ մարդիկ, որ առանց կասկածելու ընդունում են առաքինութեան ունեցած արժանիքն ու յարգն, բայց և այնպէս բարեպաշտ սրտից շատ աւելի բարձր են համարում աշխարհային խելօքութիւնը:

Սակայն չենք կարող չասել, որ շատ անարդար կլինէինք ու մեր դարի վերայ շատ զուր խօսած, եթէ որ պնդէինք թէ՝ գաղափարների մեծ շարժումն, որ այժմեան ժամանակս կրօնական բաների վերաբերմամբ էլ լինում է, մի տեսակ անիմաստ, դատարկ ու թեթեամիտ մտածողութիւնից է յառաջ գալի միայն: Ընդհակառակը մենք տեսնում ենք, որ շատ լրջամիտ ու խղճմտանքաւոր մարդիկ, որոց մասին շատ դժուար է ասելը թէ՝ թեթեամիտ են, այնպիսի բաներ, որ քիչ ժամանակ առաջ՝ իբրև հաստատ ճշմարտութիւն էին ընդունում, կասկածելի են համարում ու չեն ընդունում: Մի և նոյն ժամանակ՝ բնութիւնը հետազօտելուց ձեռք բերած տեղեկութիւններով՝ գիտութիւնն այսօրուան օրս այնպիսի ահագին յառաջադիմութիւններ է արել՝ և մինչև ցայժմ այնչափ մութ և անհասկանալի բաներ պարզել, բացատրել, որ այդ լուսոյ առաջ այն աշխարհահայեցողութիւններն, որ պաշտելի էին մեր հայրերի համար, իրանց տեղն ու նշանակութիւնը կորցնում են: Ել ամենեւին չի օգնում գրքի տառին հաւատացողների սաստիկ պաշտպանութիւնն, երբ որ ուզում են անխախտ և անկործան պահպանել, չոր օրինակ, Հին Հեղինակների կարծիքներն աշխարհիս ստեղծման, կամ մեր երկրի ունեցած դիրքի մասին՝ աշխարհի միւս մարմինների կարգում, կամ երբոր կարծում են թէ՝ Աստուած՝ իւր ծրագիրները գիւլիս հանելու համար՝ ուրիշ հրաշքներ էլ անելու պէտք ունի, քան թէ ինչ որ հաստատ ու հիմնաւոր կերպով կան՝ Հէնց բնութեան սուրբ կարգի մէջ: Այսպիսի գաղափարներ ունենալն իրանց ժամանակին էին պատկանում ու նշանակութիւն ունէին. բայց՝ ինչպէս որ չափահաս մարդն իւր երեխայութեան տարիքը վաղուց է անց կացրել, իւր գաղափարների շրջանը լայնացրել է ու լուսաւորել, այնպէս էլ՝ կարևորագէտ՝ լուսաւորեալ մի գար առաջուան դարերի սխալանքը պէտք է ուղղի: — Այս ևս պէտք է

ասկէնք, որ մեր օրերի բուռն ազատասիրութիւնը, քանի զնում է, աւելի և աւելի մեզ մղում է ազատ լինելու հին եկեղեցական հանգամանքների խնամակալութիւնից (ուզում է ասել՝ կաթոլիկ եկեղեցւոյ), որ տէրութեան այժմեան կարգերին բոլորովին հակառակ է: Յայտնի է թէ՛ ինչպէս գրեթէ հազար տարուան ընթացքում (հռովմէական) քրիստոնէական եկեղեցւոյ քահանայապետութիւնն՝ իւր դրած կանոններովն աշխարհիս մի մեծ մասում իշխում էր՝ խղճմտանքների, ընտանեկան կեանքի, թագաւորների ու ազգերի հանգամանքների վրայ: Միշտ աւելի պարզուող ու բացատրութեան կարիք չունեցող գաղափարները՝ մարդոց ունեցած իրաւունքի և ազգերի ունեցած կոչման վերաբերմամբ՝ այս կապերը թուլացրին, մասամբ կտրեցին էլ, և եկեղեցին կորցրեց մի ժամանակ իւր ունեցած միայնակ անսխալականութեան փառքի երևոյթի հետ՝ իւր առաջուան ունեցած իշխանութիւնից էլ շատ ու շատ բան:

Ինչպէս որ մի չափահաս մարդ՝ իւր մի ժամանակուան դաստիարակների խնամակալութիւնը սիրով տանել այլ ևս չէր կարողանալ, այնպէս էլ չէ կարելի արգելք լինել, կամ ստիպանք անել, որ զարգացման հասակի հասած մարդկային ընկերութիւնը գիտակցաբար չհետևի իւր կոչմանը՝ կամ իւր բռնած ընթացքը փոխի: — Ուրեմն ամենեւին մեծ խելքի նշան չէ, որ թէ՛ գիտութիւնների աւրած յառաջագիմութիւններն և թէ՛ ազգերի դէպի ինքնակախութիւն ունեցած ջանքերն ու ձգտումները՝ մի մի նախանձաւորներ՝ առանց այլ և այլի՝ իբրև անհաւատութեան գործեր են համարում ու դատապարտում: Ի չարէն է՝ ոչ թէ ան, ինչ որ մարդկային խելքից դուրս չէ, և ինչ որ՝ իւր մաքրութիւնովն՝ միշտ էլ Աստուծոյ և մարդոց ընդունելի է, այլ ի չարէն են, խելքի մոլորուելով, ճանապարհից դուրս գալն ու ծայրայեղութիւնները միայն, որ լինում են դէպի աջ կամ ձախ:

Շատ ու շատ գովելու արժանի բաներ, որ մեր դարն առաջ է բերել, չենք կարող չասել, որ այսպիսի սխալներ էլ չկան ամենեւին: Յայտնի մի ժամանակի մէջ, որ մարդու խելքն իւր արած հետազոտութիւններովն՝ առաջ բնաւ չկարծած ու չիմացած յայտնագործութիւններովն ու գիւտերովն՝ այնչափ մեծ յառաջագիմութիւն-

ներ կամ յաղթութիւններ է արել, կարող էր նոյնպէս պատահել, որ շատ մարդիկ՝ իրանց տեսած յիրաւի զարմանալի յառաջադիմութիւններին՝ իրանց պատշաճաւոր տեղն ու նշանակութիւնը չտային, այլ կարգէ դուրս բաներ համարէին: Ունեցած տեղեկութիւնները կամ հասկացողութիւններն, արհեստն ու ճարտարութիւնն, որպէս և գիտութիւնն, այսպէս են կարծում մի մի մարդիկ թէ՛ վերջը վերջն ամեն բան կթափանցեն, ամեն բանի վրայ կիշխեն, և կդաշ ժամանակ, որ իրանց համար ոչ մի երկբայական բան չի մնալ, ինչու որ ոչ մի խնդիր դժուար չի լինիլ լուծելու: Գիտութիւնն, որ բնալուծութեամբ՝ գոյացութիւնների սկզբնական տարերքն իրարից բաժանում է, որ՝ հեռագիտականի օգնութեամբ՝ երկնքի հեռաւոր տեղերը չափում, չափւիւմ, որ մեքենականութեան գիտերով՝ արդէն այժմ այնչափ կարգէ դուրս մեծ բաներ է կատարում, որ ջրի գոլորշիներին ու կայծակի կայծին ստիպում հպատակելու մեզ և ծառայելու, որ մեր կեանքն, առանց նեղութիւններ քաշելու, հաճելի կերպով անց կացնելու համար միշտ նոր նոր բաներ է, կարծես, ստեղծում և առաջ բերում՝ — գիտութիւնը մի ժամանակ մարդոց ճակատագրի՝ կամ ունենալու վիճակի միակ աստուածը պիտի դառնայ: Բայց՝ իրանց այսպիսի բաներ մտածելու հետ՝ մոռանում են, որ մահկանայնութեան մարդս՝ տեղեկութիւններ ձեռք բերելու կամ հասկացողութիւններ ունենալու իւր ընդունակութիւնից ջոկ՝ իւր մէջն հոգւոյ մի ուրիշ ոյժ էլ ունի, որ երբէք փոքր բանի տեղ չպիտի դրուի, խօսքս մարդկային իշխանութիւն վրայ է: Աներևոյթն ու Յաւիտենականն, Որին որ մեր խելքը թափանցել՝ կամ հասնել երբէք կարող չէ, մարդուս իղձմտանքի մէջ մի անբաժանելի դաշնակից ունի: Այն դաղափարը թէ՛ կայ աշխարհումս ամեն բան կարգաւորող գերագոյն Տէր և Աստուած, Որից որ մենք կախում ունինք մեր թէ՛ ապրած և թէ՛ մեռած ժամանակը, մեզ հետ է ծնած, այդ գաղափարն այնպիսի ոյժ ու զօրութիւն է, որ շատ լուսաւորված խելքիցն էլ շատ գերազանց է: Ոչ թէ ինչ որ գիտութիւնն ու արհեստն է առաջ բերում, մեզ երբ և իցէ՛ պիտի երջանկացնի, կամ թէ մեզ մեր անբաղդութեան մէջ մխիթարի, կամ մեզ առաքինութեան համար քաջութիւն տալ կարողանայ, այս բանն անել

կարող է միայն կրօնն, Յիսուսի Քրիստոսի կրօնն՝ և այն՝ իսկապէս ամենակատարեալ կերպով, ինչու՞ որ ժամանակի և տեղւոյ հանգամանքներից անկախ կերպով մարդոց խղճմտանքը գերազոյն գիտութեան և գերազոյն զօրութեան բարձրացրեց:

Գիտութիւնն անվիճելի իրաւունք ունի Գիրքը քննելու, և այն, ինչ որ նրա մէջ իւր ժամանակին ուղիղ ճանաչուած և ընդունուած հին ասիական ազգի ցեղերի ժողովրդական գաղափար էր, մի կողմ դնելու: Բայց այն ժամանակին եղած գաղափարի բուն միջուկն, որ կայ Հին Կտակարանի մէջ և որ հրէից ազգի դաստիարակութեան պատմութեան մէջ՝ իբրեւ օրինակ և նշանակ՝ նախանկար կերպով դէպի Յիսուսի աշխարհիս վրայ յայտնուելն է տանում և նորա փրկագործութեան պաշտօնը կատարելուն, և նոր Կտակարանի մէջ՝ այդ նշանակների և օրինակների կատարումն՝ Յիսուսի խօսքով՝ ու գործով՝—գիտութիւնն այդ բանն երբէք չէ կարող մարդուս սրտից բռնի դուրս քաշել հանել կամ ջնջել: Նոյնպէս նոր ժամանակըն անվիճելի իրաւունք ունի այն քահանայական գերազոյն իշխանութեան դէմ մաքառել, որ ժամանակի ընթացքում քրիստոնէութեան բուն հոգոյն և իսկական նշանակութեան հակասեց, հակառակ ուղղութիւն բռնելով: Բայց քրիստոնէութիւնն ինքն ըստ ինքեան մնում է անեղծ և անաղարտելի, թէև այժմեան եկեղեցական հանգամանքները բոլորովին կերպարանափոխուելու էլ լինէին:

Ժամանակիս մտաւոր մեծ մաքառումների մէջ, ցաւ է տեսնել, այս նպատակաւոր կետերը շատ ու շատ անգամ ծուռ են հասկացուում, կամ այդ կետերի դէմ զանցառութիւններ ու սխալանքներ են լինում: Մինչև անգամ ազնիւ քննիչներն էլ՝ իրանց մաքառման մէջ՝ շատ անգամ չափից դուրս հեռու են գնում, այնպէս որ՝ խելքի ուժով հասկանալու և գտնելու բաների մէջ իրանց ունեցած ջանքում՝ կրօնական զգացումն, ինչպէս որ պէտք է, չեն յարգում: Այն միջոցին, երբոր իրանց կատարելապէս գոհ են տեսնում մտաւոր աշխատութիւնով ու ջանքով իրանց ձեռք բերած նոր տեսութիւնիցն, որ գիտութիւնն իրանց առաջ բացեց ու բացատրեց, աստուածային ու յաւիտենական բանի համար եղած կարիքն ու կարօտութիւնն անգամ պակաս են զգում: Բայց այդպէս վարուելով, մտքներից չի

անցկենում, որ իրանց ժամանակակից մարդկանցից հազարաւորներն իրանց մտաւոր բարձրութեան աստիճանի վրայ չեն գտնուում. չեն մտածում, որ իսկական գիտնականութիւնն մարդու ամբողջապէս իւր մէջ պիտի ընդգրկի, և թէ՛ իւր ամենաներքին սրբարանում վիրաւորուած մարդկային բնութիւնը՝ միշտ իւր իրաւունքը կրկին պիտի ձեռք բերի:

Աւր որ մի մի պայծառամիտ մարդիկ իբրեւ առաջնորդներ առաջ են ընկնում, գնում, նրանց հետեւում են, ինչպէս ամեն ժամանակների պատմութիւնը ցոյց է տալի, միշտ ուրիշ մարդոց էլ մի մեծ բազմութիւն: Սրանիցն է, որ մեր օրերում լուսաւորուած գասակարգից կան մարդիկ, որ երդուում են այդ յառաջամիտների խօսքով, և այն, ինչ որ մի անգամ ժամանակի ուղղութիւն գարձաւ, քիչ զարգացում ունեցողներն էլ կուրօրէն հետեւում են նմանողութեամբ: Հենց որ աշխարհիս մէջ մի ստորաստութիւն (մի մարդու հաստատ կերպով ասածն), — ապացուցուած լինի, կամ ոչ, — իբրեւ յառաջադիմութիւն գովուում է, կասկած պիտի չունենալ, որ շուտով աւելի հեռաւոր շրջաններում իբրեւ անվիճելի ձգմարտութիւն պիտի ծանաչուի:

Կիսատ լուսաւորութիւնը՝ կամ թերուսումն լինելը հոգւոյ համար նոյնպէս խաբէական ու վտանգաւոր է, ինչպէս որ ճանապարհորդի աչքին վնասակար է՝ մութը գետինն առնելու ժամանակ՝ լուսնեակ գիշերուան լոյսը: Մարդ թէպէտ բան տեսնում է, բայց տեսածը, կարծես, երազական մի աշխարհի մէջ է. իւր աչքի տեսած բաներն ուրիշ կերպ են երևում, ուրիշ գծագրութիւններ ունին, ուրիշ բարձրութիւններ. հեռու տեղերը մօտիկ են երևում, մօտիկ տեղերը՝ հեռու: Կիսատ ուսում ունեցողները՝ գիտունների գիտութիւն ստանալու համար տարիներով քաշած ծանր աշխատութիւնները ու դժուարութիւնները՝ բանի տեղ չեն գնում ամենեւին, ու կարծում են, որ իրանց տհաս խելքը բաւական է այն քննելու և հասկանալու, ինչոր շատ բարձր ու նուրբ մտածութեան գործ է:

Թերուսումները մեզ հասած եկեղեցւոյ աւանդական վարդապետութիւններն, իրանց այդ խելքովը շատ անգամ դէն քցելու հետ, կրօնի վերաբերեալ ամեն բաներն էլ՝ իբրեւ նախապաշարմունք՝

դէն են քցում: Այն ժամանակ քիչ չէ պատահում, որ անբարոյա-
կանութիւնն էլ ազատութեան տեղ է անց կենում:

Բայց շատ անգամ կրօնի վերաբերեալ կասկածանքներն, որ վերջ
ի վերջոյ կարող են առիթ լինել կատարեալ անհաւատութեան, բո-
լորովին իրար հակառակ պատճառներէն են յառաջ գալի, այսի-
նքն է՝ փոքրահասակ երեխեքէն թէ՛ շաք Նէլսոնի և թէ՛ շաք
Խիտի կերպով կրթելուց: Ստիպում են եկեղեցի գնալու, ուր որ նո-
քա ոչ հասկաւում են թէ՛ ինչ է կատարուում, ոչ էլ սրտի կրթու-
թիւն կամ հոգեւոր մի շահ են ստանում: Այսպիսով յառաջ է
գալի՝ ձանձրանալուց ու նեղանալուց՝ զգուանք դէպի ամենայն
աստուածապաշտութիւն, թէև յայտնի է, որ երեխայք ընդհանրա-
պէս մեծ սէր են ունենում դէպի եկեղեցին, ժամասացութիւնն և
ամենայն հոգեւոր արարողութիւն: Բայց խիստ կրթութիւն տուող-
ները որպէս և թեթեամտութեամբ դաստիարակողներն ոչ միայն
չեն բաւականանում երեխեքէն բռնի եկեղեցի զրկելով, այլ և սոր-
վեցնում են ազօթքներ՝ և ամեն օր թուլթակի պէս ասել են տա-
լիս՝ առանց լաւ հասկանալու այդ ազօթքների միտքն: Այսպէս մե-
ծանալով երեխայքն իրանց փոքրկութիւնից, կրօնը նրանց համար
ատելի մի ձեւականութիւն է դառնում: Երբոր յետոյ գալիս են
իրանց ազատ և անկախ կերպով մտածելու օրերն, իրանց զարթնած
կրքերի ու ցանկութիւնների օրերն էլ հետն, երբոր յետոյ՝ անհոգ
կերպով շատ կարգաւուց՝ մի ժամանակ կրօնի իրանց լսած մի ուսումն
իրանց առաջը հաստատ և անհերքելի մի բան չէ երևում, հենց
որ՝ իրանց հասկացողութեամբ՝ մի սխալ են տեսնում, կասկած են
տանում իրանց սորվեցրած հաւատոյ ամեն միւս ճշմարտութիւն-
ների վրայ էլ: Այն ժամանակ կասկածանքի դուռ է բացուում, և
իրանց յատուկ զգայականութեան յորձանքը պտոյտ է տալիս իրանց
ու առնում, հետը տանում: Ինչու որ մարդուս խորին հակումն
այն է, որ նա աւելի շուտ և հեշտ ծայրայեղութիւնից ծայրայե-
ղութիւն է թուչում, քան թէ ճշմարտութեան միջին ճանապարհովն
է առաջ գնում, որ տանում է իրան մոլորութիւնների միջից՝ երկու
կողմից քնքոյշ կերպով սահմանափակած ճանապարհով: — Այսպէս
շաք է պատահում, որ այն մարդիկ, որոնք որ իրանց մանկութեան

յութեան վրայ, որ աշխարհ են եկել, ապրում են ու կեանք վայելում, այդ բանը չեն կարող: Ինչու որ նրանց համար ամենասէր էութիւն չկայ, Որին որ նրանք հայր անուանել կարողանային. նրանց համար հոգիների թագաւորութեան մէջ աստուածայինը Յայտնողը չկայ, Որին որ իրանք՝ իբրեւ իրանց բարեկամն, իբրեւ իրանց սուրբ օրինակն և իրանց Փրկիչը՝ պաշտէին: Նրանց համար ընտանեկան կենաց մէջ մաքուր ուրախութիւն չկայ. ինչու որ իրանց սրտից մի անգամ կտրուող, մեռնողը՝ իրանց համար յաւիտեան մեռած, պրծած է: Յաւիտենական կեանքի հեռուներից յուսոյ ճառագայթը նրանց չի ժպտում, նրանց առաջն աշխարհիս կարգն իւր ամբողջութիւնից կտրուած, պատուուած մի բան է, հոգւոյ ներդաշնակութիւնը բնութեան հրաշքների հետ խանգարուած է, նրանց ոչ մի ուրախութիւնն երկար չէ քաշում, նրանց ոչ մի ցաւին մխիթարութիւն չկայ: — Բոլորովին անհաւատ մի մարդու համար կրօնը մի առասպել է, հետեւողները՝ կամ կեղծաւորներ են կամ մոլորով յափշտակուած մոլեռանդներ, կեանքը նորա համար ոչ մի արժէք չունի, այլ միայն շուտ հանգչող կրակի նման անց կացող ցանկութիւնների յագուրդ տալ է: Աշխարհս նորա համար մի սրբավայր չէ այլ ևս: Ամենայն բան, ինչ որ մեծ է, ճշմարիտ ու մեծարեւի, նորա համար չկայ, մի լոկ պատրանք է:

Նա ապրում է ոչ թէ աստուածութեան, յաւիտենական կեանքի ու մարդկային ազգի համար, այլ իւր համար միայն: Իւր անձնական շահն՝ իւր աստուածն է, և եկեղեցին, հայրենիքը, քաղաքակցութիւնը, պատիւը, ամօթն, առաքինութիւնը, մոլութիւնը՝ միայն միջոցներ են իւր անձնասիրութեան համար:

Ահա այստեղ է տանում, հասցնում մարդուս կրօնական անհաւատութիւնը:

Այսօր էլ դեռ ևս ակնարկութիւն են անում՝ անց կացրած դարերի անբաղդութեան, մարդոց թշուառութեան, ազգերի ջնջուելու վրայ՝ տգիտութիւնից, աւելորդապաշտութիւնից և հաւատոյ կատաղութիւնից: — Կգայ մի ժամանակ, որ, կարելի է, ակնարկութիւն կանեն մեր ժամանակների աւելի քան պախարակելի չարիքի պատճառով՝ քաղաքակիցների մինչև աստուածացնելու հասցը-

րած ինքնասիրութեան, ազգերի ուժից ընկնելու և թուլանալու, անկարգութիւններից աւերուելու և կորչելու վրայ: Ինչու որ բնութեան և բանականութեան յաւիտենական օրէնքն է թէ՛ մարդկային սրտի և հոգւոյ աւերութիւնից երբէք օրհնութիւն չի յառաջանալ:

Գ. Ե. ԱՂ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՍՏՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՆԴԻՅ ԱՌԱՋ.

(Լա բանալի-լի-ն)

Հին կտակներում մինչև անգամ հարկաւոր չէր համարուում յիշել ստրուկներին, որոնք բանում էին որ և է գործարանում, եթէ կտակարարն այս վերջինը տալիս էր իւր ժառանգին: Իրաւաբան Պաւլոսն ասում է. եթէ մի հացագործ իւր խանութն, սորա բոլոր շարժական պարագաներով կամենում է կտակել ուրիշ մարդու, ստրուկների մասին, որոնք այնտեղ աշխատում են (pistores), հարկ չէ յիշատակութիւն անել, նոքա ինքն ըստ ինքեան հասկացուում են կտակի մէջ: Մի հայր կտակում է իւր զաւակներին արհեստանոց և խանութ, ուր պատրաստուում էր և վաճառուում ծիրանի ներկ, բայց նա, ասում է Ուլպիանոս, չէր յիշատակել ստրուկներին, որոնք պատրաստում և վաճառում էին ծիրաններկը, բայց և այնպէս կտակն ունեցաւ օրինական զօրութիւն թէ կտակած հաստատութեանց և թէ սոցա մէջ աշխատող ստրուկների ու գործակատարների վերաբերութեամբ:

Այս վիճակի մէջ չմնաց Հին ձեռագործութիւնն, որ արտադրում էր, մշակում էր և վաճառում ամեն բան ստրուկների օգնութեամբ:

Հին հասարակութեանց մէջ կազմուում էին եւ այսպիսի ընկե-